

– BESZÁMOLÓ –

A POŁANIECI UNIVERZÁLÉRÓL

Kościuszko halálának 200. évfordulóján

NIZALOWSKI Attila

kodifikációs és informatikai szakjogász (Miniszterelnökség)

1. Bevezető

1817. október 17-én hunyt el Andrzej Bonawentura Tadeusz Kościuszko, a lengyel és az egyetemes történelem kiemelkedő alakja, a legismertebb kelet-európai szabadságharcos. Még életében tagjai sorába emelte az amerikai és a francia nemzet, származására és szülőföldjére tekintettel pedig hősei között tartja számon a litván és a fehérorosz nép is.

Számos hely, sziget, hegy, város, utca, híd és múzeum őrzi az emléket világszerte. Budapesten 1948-ban neveztek el róla közterületet.¹ Minden bizonnyal ennek tudható be, hogy sokunknak ismerősen cseng a neve, mivel alakjáról vagy a XVIII. század végének Lengyelországaról igazából csak keveset tudunk.

Ennek egyik oka, hogy az orosz, porosz és osztrák megszállás ellen küzdő lengyelekről mindig is illetl visszafogottan nyilatkozni, vagy ha ez nem sikerült, hát akkor besegített a cenzúra. A másik ok, hogy önképünk megrajzolásához az elmúlt két évszázadban leginkább a 'Nyugat' és a 'nyugati fejlődés' szolgált alapul, így szomszédjainkra kevés figyelmünk jutott. Jellemző, hogy a lengyel felvilágosodásról általános és középiskolai tankönyveink csupán egy-két mondatban és képből számolnak be,² mint ahogy az is, hogy fővárosunk csak a XX. század közepén, halála után 131 évvel emlékezett meg a neves államférfiről.

Ebben az írásban a Kościuszko-felkelés legfontosabb jogszabályáról, a połanieci univerzáléről lesz szó, ami a jobbagykérdést volt hivatva rendezni a lengyel haza végorájában. Előbb azonban a történelmi helyzetet kell vázolni röviden.

¹ *Fővárosi Közlöny*, 1948/11. 79.

² Nem ezen a véleményen van, de részletesen elemzi a tankönyveket JÁKI Gábor: Lengyelország története a hazai középiskolai történelemkönyvekben. *Elektronikus Könyv és Nevelés*, http://www.tanszertar.hu/eken/2006_03/jg_0603.htm

2. Lengyelország küzdelme

Lengyelországot a XVIII. század közepén súlyos belső és külső konfliktusok terhelték. Az állami és a politikai élet nehézkesen működött, mivel a nemesi demokrácia kiteljesedését szolgáló néhány jogintézményt egyre gyakrabban használták visszaélészerűen. Az egyik ilyen intézmény a *liberum veto* volt, ami alapján egyhangú egyetértésre volt szükség a törvényhozásban, máskülönben nem lehetett döntéseket hozni. Mivel egyesek eladták a szavazataikat mágnásoknak, másokat pedig külföldi hatalmak vesztegettek vagy zsaroltak meg, ezért szinte lehetetlen volt a hatékony döntéshozás. Hasonlóan rosszul működött az ellenállási jogból (*ius resistendi*) kisarjadó konföderáció szervezésének joga is. E szerint fegyveres felkelést lehetett szervezni a királyság, a közbiztonság és több más ok miatt, s nemcsak nemeseknek vagy nemesi csoportoknak. A konföderációk időnként azonban nem a szabadság megerősítését szolgálták, hanem éppen ellenkezőleg, polgárháborús helyzetet teremtettek a politikai ellenfelekkel való leszámolás eszközeként.³

A középkort elhagyva számos egyéb konfliktusa is volt a lengyeleknek. Bár a litvánokkal közös államot hoztak létre, ettől függetlenül a két nép közötti viszony nem volt felhőtlen. Ahogy az ukrán vagy a ruszin néppel sem, amelyek később, a nemzeti ébredésükkor már úgy tekintettek rájuk, mint elnyomóikra. Legfőbb ellenségük a Porosz Királyság, az Orosz és a Habsburg Birodalom lett. E három gyorsan növekedő, feltörekvő hatalom Lengyelország három felosztásának folyamatában fokozatosan magába olvasztotta az ország népességét és területét úgy, hogy 123 évre a lengyel államiság lényegében megszűnt. Az első felosztásra 1772-ben került sor. Ekkor területének és népességének ugyan csupán egyharmadát veszítette el, ám erőforrásainak a jó részét, mivel a legfejlettebb régióiról volt szó. A második felosztás 1792-ben, a polgári alkotmány megalkotását követően, a harmadik 1795-ben, a lengyel–orosz háború és a Kościuszko-felkelés után történt.

A lengyelek mindazonáltal erős lelkiőről tettek tanúbizonyságot, ami miatt példátlan a sorsuk az európai történelem e szakaszában. 1768-ban a bari konföderáció keretében fegyverrel keltek fel az országot bénító orosz befolyás ellen. Lényegesebb ennél, hogy a felvilágosodás eszmerendszerére alapozva a gazdaság, a jog, a kultúra és a tudomány területén egyedülálló reformokat vittek végbe országuk megerősítéséért. Ők alkottak elsőként kartális alkotmányt Európában, ez a rendkívüli dokumentum az 1791. május 3-i alkotmány (*Konstytucja 3 Maja 1791 roku*). Az állam tankönyveket adott ki, háromszintű oktatási rendszert állított fel – népiskolák, gimnáziumok és egyetemek –, s az igazgatás keretében elsőként hozott létre a világon oktatási minisztériumot (*Komisja Edukacji Narodowej*). A gazdagabb nemesek, mint a Czartoryskiak, múzeumokat, galériákat, könyvtárakat alapítottak, s külföldön taníttatták a tehetséges lengyel fiatalokat. Maga Kościuszko is így jutott el Párizsba, ahol árvasága és rossz anyagi helyzete ellenére hadimérnök-tudományt és szépművészetet, festészetet tanulhatott.

³ DIVÉKY Adorján: Az 1791. május 3-iki lengyel alkotmány. *Magyar Figyelő*, 1915/2. 265–269.

Nincs hely valamennyi terv, intézkedés vagy jogszabály felsorolására itt ebből a lelkesítően gazdag harminc-negyven évből. Bár a kor nagyban hasonlít a mi reformkorunkra, azonban lényegesen az eltérések. A lengyel változás jóval előbb indult a miénkénél. Tudományosan vagy ideológiailag kétségtelenül megalapozottabb volt, az alapját az egyetemesség, az emberi nembe és észbe vetett közös hit alkotta. A parasztság és a polgárság helyzete iránt érzett felelősség is erősebb volt s mélyebben formálta át a társadalmat. A vesztes katonai harc után pedig nem hunyt ki olyan hamar az ország jobbításának a vágya, hiszen bizonyos értelemben az a szellem még most is él.⁴

3. A parasztkérdés

Az újkorba lépő európai társadalmak egyik legfontosabb kérdése a személyek jogi helyzetének rendezése volt, együtt a kapcsolódó feudális gazdasági viszonyok átalakításával. A parasztkérdés ennek részét képezte azzal, hogy a változások a városi polgárságot és a nemességet is érintették. Megszűnt például a nemesi adómentesség és bíráskodás, s létrejött a törvény előtti egyenlőség, illetve az igazságosságon, a felebaráti szereteten és a szolidaritáson alapuló közteherviselés.⁵

Persze maga a parasztság sem volt egységes, sem a státusát, sem a kötelmeit illetően, és ez alapvetően határozta meg a vele kapcsolatos szabályozást. 1791-ben Lengyelország népessége 8,5 millió főt számlált. A kisnemesek (*drobna szlachta*) aránya 4,5%, a földbirtokos nemességé (*szlachta-posesjonaci*) 3,5% volt. A papság (*duchowieństwo*) mérete 1%-ot tett ki, a városlakóké (*mieszczanie*) 6%-ot, a zsidóké 8%-ot. A parasztok (*chopi*) aránya volt a legnagyobb, 77%. Általában a királyi, nemesi, járási vagy egyházi birtokokon dolgoztak. Voltak köztük, akik királyi földeket béreltek, illetve akik érdemeik miatt ilyen földet használhattak. S voltak, akik saját házzal rendelkeztek, vagy épp ellenkezőleg, vándormunkásként keresték a kenyerüket. Utóbbiak részaránya az egész népesség körében már ekkoriban 10% volt.⁶

A parasztreform Európában elvileg három területet érinthetett. Egyrészt a jogfosztottság megszüntetését és a jogegyenlőség biztosítását, tehát az egyének státuszának polgári elvek alapján történő szabályozását. Másrészt a föld tulajdonba adását, vagy legalább a birtoklás és a használat jogának a biztosítását. Harmadrészt pedig a feudális szolgáltatásokkal és adókkal kapcsolatos kötelmek megszüntetését vagy átalakítását másféle, leginkább szerződésen alapuló kötelmekké. Az új társadalmaknak számos okból volt szükségük ezekre az intézkedésekre, kezdve a had- és munkaerő biztosításától a gazdasági hatékonyság növelésén át a volt nemesi-földbirtokosi rétegeket is terhelő

⁴ Az első lengyel múzeumot Izabela Czartoryska hercegnő alapította. 2016 decemberében egyik leszármazottja, Adam Karol Czartoryski herceg jelképes összegért eladta a 250 ezer régi könyvet és dokumentumot, illetve 86 ezer műtárgyat tartalmazó Czartoryski könyvtárat és gyűjteményt a lengyel államnak. Ahogy az adományozó fogalmazott, ősei kétszáz éves álmát valósította meg, amikor a lengyel népnek átengedte a tulajdont. Lengyelország megveszi a Czartoryski-gyűjteményt. *Magyar Hírlap*, 2016. december 29. http://magyarhirlap.hu/cikk/75621/Lengyelország_megveszi_a_Czartoryskigyujtemeny

⁵ *Magyar Katolikus Lexikon*. <http://lexikon.katolikus.hu/K/közteherviselés.html>

⁶ Juliusz BARDACH – Bogusław LEŚNODORSKI – Michał PIETRZAK: *Historia ustroju i prawa polskiego*. Varsó, LexisNexis, 2010. 290.

feudális kötöttségek felszámolásáig. A reformok országoként igen eltérőek voltak, és más-más időpontokban születtek.

Korai és radikális kodifikációra a nagy francia forradalom idején került sor a jakobinus agrártörvényhozás keretében. A francia példák azért relevánsak a lengyel szabályozás szempontjából, mert a két ország között igen élénkek voltak a kapcsolatok a korszak folyamán végig. Lengyel megbízás alapján Gabriel Bonnot de Mably és Jean-Jacques Rousseau már 1772-ben ajánlásokat fogalmazott meg arra, hogy hogyan tudnák az államot polgári rend szerint átalakítani. Rousseau ugyanakkor korszakos művében csak érintőlegesen foglalkozott a parasztsággal. Bár kiállt a jobbágyfelszabadítás mellett, de nem tekintette elengedhetetlennek a lengyel reformok sorában, és a változások kockázatait is érzékeltette. A nemzeti hadsereggel kapcsolatban például megjegyezte, hogy a szabad parasztok svájci mintára való felfegyverzése veszélyes lehet az államra.⁷

A jakobinusok húsz évvel később, 1793 nyarán rendezték az agrárügyeket.⁸ Június 3-án a Nemzeti Konvent arról rendelkezett, hogy megfelelő áron árverezzék el az emigránsok⁹ földjeit. Ugyanekkor arról is intézkedett, hogy ahol nincs szétosztható faluközösségi föld, ott az emigránsokét osszák fel a nincstelenek és azok között, akik 10 holdnál kevesebbel rendelkeznek. Június 10-én a közös földek sorsát rendezték akképp, hogy a rajta élők között osztották fel. Bár az intézkedésnek köszönhetően minden polgár teljes jogú tulajdonos lett, de azzal a korlátozással, hogy a tulajdonos tíz évig nem idegenítheti el a kapott földet. Ugyanebben a rendeletben arról is határoztak, hogy a haza védelmében részt vevők földjének a megőrzése és fenntartása a községi hatóságoknak a kötelessége legyen. A harmadik, július 7-i jogszabály minden feudális adót és robotot eltörölt úgy, hogy ezek bérlői kárpótlást nem igényelhettek, bár a bérlet folytatásáról lemondhattak.

Ahogy látható, az általában szélsőségesnek mondott jakobinusság jogalkotásában nagyon is érzékelhető bizonyos fokú megfontoltság és méltányosság. Pontosan meghatározták, hogy mely földek oszthatók szét, megakadályozták, hogy a jobb módúak az új tulajdonosoktól könnyűszerrel felvásárolják a földet, s azokra is gondoltak, akik a haza védelmében vettek részt, vagy korábban a feudális kötelmek behajtásából éltek.

Kelet-Európában a fentitől részben eltérő eszmék és célok alapján zajlott a jobbágykérdés körüli gondolkodás, ami természetesen másféle kodifikációs elképzeléseket szült. Hugo Kołłątaj, a Krakkói Egyetem rektora, majd az alkotmányos folyamat és a Kościuszko-felkelés vezéralakja a következőképpen írt erről abban a nyúl farknyi szövegben, ami terjedelmes életművéből magyarra lett fordítva:

⁷ Jean-Jacques ROUSSEAU: *Considerations on the government of Poland and on its proposed reformation*. <http://www.constitution.org/jjr/poland.htm>

⁸ A jakobinusok agrártörvényhozása – Párizs, 1793. június 13. – június 17. (sic!) In: KOVÁTS Zoltán – MANN Miklós – KOZÁRI József (szerk.): *Szöveggyűjtemény az egyetemes történelem forrásaiból III*. Budapest, Tankönyvkiadó Vállalat, 1991. 23–25.

⁹ Emigráns sokféle ember volt, nemcsak a vagyonnal vagy címeikkel rendelkezők. Londonba menekült és sokáig ott élt például Sébastien Érard, a modern zongora és hárfa egyik kifejlesztője, aki oly sok támogatást adott már gyermekkorától Liszt Ferencnek. GÁL György Sándor: *Liszt Ferenc életének regénye*. Budapest, Zeneműkiadó, 1979. 720.

„Legyen a földműves személyét és kezét illetően szabad, de legyen oly törvény alá rendelve, melyre saját magának szüksége van. Nincs földje, de van dolgos keze, amellyel saját magát élelmezni és az urát gazdagítani tudja. Kössenek szerződést. [...] Az ilyen szerződéseket, ha azok az emberi jóakarat művei, mindkét félnek szentül be kellene tartania.”¹⁰

Koľataj részt vett az alkotmány megszövegezésében és megalkotásában is. Ennek IV. pontja foglalkozott a parasztek helyzetével, kimondva, hogy az igazságosság, a humanizmus és a keresztény kötelesség alapján a parasztek szabadok, szerződések alapján azonban továbbra is kötelességük termelni a földtulajdonosok számára, akiknek esetleges önkényeskedése ellen viszont kormányzati védelemben részesülnek.¹¹ Az alkotmánynak és Koľataj politikai írásának leglényegesebb eleme az, hogy földtulajdont nem biztosít, illetve nem ígér a jobbágysorból felszabadított parasztságnak.

Bár ez idő tájt Magyarországon nem igazán volt aktuális a jobbágykérdés rendezése, Koľatajhoz hasonlóan gondolkodott a vele kapcsolatban álló magyar jakobinus, Martinovics Ignác:

„Mi lesz a különbség nemes és nem nemes között? – Csak a nemesek bírnak korlátlan tulajdonjoggal. A királyi városokban, melyek ezentúl nemzeti városoknak neveztessenek, a nem nemesek is szerezhettek ingatlantulajdont; a falvakban és mezővárosokban lakó nem nemesek a nemesi birtokok bérlőivé lesznek, és a haszonbért – szerződésük értelmében – készpénzzel, terményekkel vagy munkával fizetik. A tulajdonosokra nézve ugyanis közömbös, vajon a feudális vagy a bérleti rendszer keretei között kapják-e meg jövedelmüket.”¹²

Ha van különbség a jobbágykérdés lengyel és magyar megközelítése között, akkor az elsősorban ideológiai és nem tulajdonjogi. Martinovicsnál ugyanis nem a magasztos idea merül fel rendezési elvként, hanem a józan gazdasági számítás: készséggel elismeri a parasztság jogait, mivel az gazdasági kárt nem okoz.

Három évtizeddel később, a reformkor legnagyobb politikai gondolkodójának, Széchenyi Istvánnak a gondolatmenetét ugyancsak az anyagi érdek határozta meg elsődlegesen. Hítel című munkájában foglalkozott a jobbágyfelszabadítással, alig másfél oldalon: „[...] volna mit dolgozni a parasztagdának, úgy hogy robotolás helyett nem volna szükség a kék eget csudálni, kivált ha a dézma megszűnne. [...] Young, ki a józabb mezeigazdaság apostola, azt mondja: a mezeigazdaság megrontására a dézmánál sikeresbet kitalálni nem lehetett. – Mennél jobban iparkodik a jobbágy, annál jobban büntetetik, mert mennél többet természet, annál többet kell adnia s a t. Hogy megijed most sok, óhajtásomnak tán valahai teljesedése s dézmája elmaradása miatt! pedig kár,

¹⁰ Hugo KOLLÁTAJ: Egy névtelen levelei (részlet). A földműves szabadságáról. In: KOVÁCS Endre (szerk.): *A szomszéd népek irodalma. Lengyelország*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1962. 178–179.

¹¹ Constitution of May 3, 1791. https://en.wikisource.org/wiki/Constitution_of_May_3,_1791

¹² A magyarországi reformátorok titkos társaságának kátéja. In: BENDA Kálmán – ELEK Judit: *Vizsgálat Martinovics szásvári apát és társai ügyében*. Budapest, Magvető Kiadó, 1983. 146.

mert éppen az, ki attul elesne, más kútfőkből annyi hasznot merítne, hogy azon időt, melyben neki dézmáltak, soha többé vissza nem kíváná.¹³

4. Az univerzálé

Az univerzálé szót a lengyel és ukrán történelemben egy bizonyos fajta jogszabály megjelölésére használták a középkortól kezdődően. A szó a latin ‘litterae Universales’ kifejezésből eredt. Ez egyszerre fejezi ki, hogy a jogszabály sokaságról rendelkezik, illetve utal a kihirdetés módjára, annak nyilvánosságára. Utóbbi miatt néha kiáltvány-nak vagy manifesztumnak is hívják. Univerzálét rendszerint a király vagy valamilyen más magasabb méltóság – pl. a hetman – alkotott, méghozzá gazdasági, katonai vagy vallási kérdésekben. Híres univerzálé volt III. Zsigmond lengyel király 1596. december 15-én kihirdetett határozata, ami a breszti unió elismerésére szólította fel az ortodox ukránokat. Egy másik híres aktus Sobieski János 1684-es kozákokhoz intézett felhívása volt arról, hogy vegyék birtokba a szabad földeket és szervezzék meg a határ védelmét.

Az univerzálét (*Uniwersal polaniecki*) 1794. május 7-én alkotta meg a felkelés vezetője, Tadeusz Kościuszko Połaniecben, egy katonai táborban. Azon ritka lengyel jogszabályok egyike, amelyek könnyen megismerhetők a számunkra, ugyanis a preambulum kivételével magyar nyelven is hozzáférhető.¹⁴ Megfogalmazását Hugo Kołłątaj végezte, aki a fekete menet (*Czarna procesja*) királynak szóló petícióját¹⁵ és – ahogy fentebb már szó volt róla – a május 3-i alkotmányt is szövegezte. Négy fő szerkezeti részből áll: a címből, a preambulumból, a rendelkező részből és a záró rendelkezésekből. A preambulum és a rendelkező rész nagyjából egyforma terjedelmű. Az előbbi a politikai és katonai helyzetet, a felkelés és az univerzálé céljait vázolja fel. Utóbbiban 14 számozott pontba foglalta a rendelkezéseket a jogalkotó. Az univerzálé megfelelt a kor azon követelményének, hogy plakátszerűen nyomtatható legyen, ezzel is segítve a gyors kihirdetését és végrehajtását.

A jogszabály nem túl terjedelmes, ettől függetlenül számos kérdést bevont a szabályozásba, hasonlóan a jakobinus rendeletekhez. Ezek a következők:

- a parasztság védelme, személyes szabadsága és a szabad költözés joga,
- a robot jelentős mértékű csökkentése,
- a hadseregben szolgálók érdekeinek védelme,
- a paraszt földhasználati jogának védelme,
- a parasztok jogait és a rendelet szabályait megsértők elleni büntető intézkedések,
- a parasztok kötelezettségeinek meghatározása,
- a kormány parasztügyi szerveinek létrehozása,

¹³ SZÉCHENYI István: *Hitel*. Pest, 1830. 103–104.

¹⁴ A jobbágyreformot bejelentő polanieci univerzálé, 1794. május 7. In: NIEDERHAUSER Emil (szerk.): *Kellet-Európa 1789-1900. Új- és legújabbkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény*. 4. kötet. Budapest, Tankönyvkiadó, 1968. 63–66.

¹⁵ 1789. december 2-án Varsóban 141 királyi város képviselője felvonulást tartott és petícióban követelte a királytól és a nagy szejmtől (*Sejm Wielki*) a városi polgárok státusának rendezését. <http://www.sztetl.org.pl/pl/term/741,czarna-procesja/>

- a lázítók és csavargók elleni intézkedések, valamint
- a jogszabály kihirdetésével kapcsolatos kötelességek.

A rendelet nem a paraszti jogok tárgyalásával, hanem annak kinyilvánításával kezdődik, hogy a nép az Országos Kormány védelme alatt áll. Ez azt célozta, hogy összekapcsolja az univerzálét az alkotmánnyal és tekintélyt szerezzen neki a nemesség előtt.¹⁶ A 2. pont azonban már kimondja, hogy a paraszt személyében szabad és szabadon költözhet. Utóbbi hármast feltételhez kötött, nevezetesen, hogy szándékát bejelentse a költözés helye szerint illetékes vajdaság Kormányzó Bizottságánál, továbbá hogy megfizesse a köteles szolgáltatásait és az országos adókat.

A 3. pont a robot mértékét szállítja le harmadával-felével. A kedvezmény mértékét a robotolt napok száma határozta meg, ez ugyanis nem volt egységes. Aki például hetente hat napot robotolt, annak 2 nappal (33%) kellett csökkenteni a terheit. Annak viszont, aki csak két napot dolgozott robotban, egy napot (50%). A robot és a kedvezmények mértékét és szabályait nem tekintette véglegesnek a jogalkotó, a felkészülés utánra ígért újabb szabályozást. Más kérdés, hogy az ígéretet a nemesség egy része a tulajdonát veszélyeztetőnek minősítette.¹⁷

A 4–5. pont a hadseregben harcolók érdekeinek a védelméről szól. Hasonló szabály a jakobinus jogalkotásban is előfordult. A rendelkezés a helyi hatóságok kötelezettségévé tette, hogy gondoskodjanak a magára maradt gazdaságokról, de azzal a kiegészítéssel, hogy más udvarházaknak és a községeknek is hozzá kell járulniuk a gazdátlanul maradt földek megműveléséhez. A jogszabályhely kimondta továbbá, hogy a robot csak akkortól hajtható be, ha a fegyverben álló már hazatért. A szabályozás tehát mind a gazdasággal rendelkezők, mind a robottal kötelezettek érdekeit igyekezett védeni, miközben annak elérését is célozta, hogy paragon termőföld ne maradjon.

A 6. pont azokat a feltételeket határozza meg, amelyek fennállása esetén a földesúr elvehette a föld tulajdonát a paraszttól. Két ilyen feltétel került meghatározásra: előzetesen értesítenie kellett a helybeli felügyelőt, majd bizonyítania, hogy a paraszt nem tett eleget a kötelezettségeinek. A felügyelő az első parasztügyi állami szerv volt Lengyelországban, az univerzálé 10–11. pontja hozta létre és alapította meg a hatáskörét. Maga a szabály első olvasatban úgy értelmezhető, hogy a jogalkotó ösztönözni kívánta a termelésben részt vevőket a nagyobb hatékonyság és teljesítmény elérésére, amire a hadseregnek és a felkészülés miatt nélkülözhető országnak kétségtelenül szüksége lehetett. Azonban a szövegbe a 'tulajdon' (*własność*) kifejezés került be, ami feltételezhetően azt fejezte ki, hogy a parasztnak az univerzálé az egyszerű használatnál és birtoklásnál erősebb, tulajdonosi részjogosítványt adott a kezébe.¹⁸

A 7–8. pont a sztaroszták, gazdatisztek és biztosok, illetve a földesurak kihágásaira rendel büntető intézkedést. Erre akkor kerülhetett sor, ha szembeszegültek a rendelettel vagy bármilyen módon sérelmet okoztak a népnek. Utóbbi személyek esetében

¹⁶ BARDACH–LEŚNODORSKI–PIETRZAK i. m. 322.

¹⁷ Uo.

¹⁸ Uo.

azonban akkor is, ha másoknak adtak utasítást az említett jogellenes cselekmények elkövetésére.

A 9. pont a parasztok kötelezettségeiről szól, nevezetesen a robotnapok teljesítéséről, az előljáróknak való engedelmességről és a föld megműveléséről. Ez a szabály is Janus-arcú, mivel utolsó fordulatában arról beszél, hogy a parasztok ne vonakodjanak az udvarháznak szükséges bér munkát megfelelő fizetség ellenében ellátni. Megjelenik benne tehát a szerződésen alapuló munka, ami a feudális kereteket feszítő viszonyok sokféleségének a jele.

A 10–11. pontokban olyan új állami szervet hoz létre a jogalkotó, amelynek az alkotmányban és az univerzálé 1. pontjában is említett parasztvédelem biztosítása a feladata. E szerint a Kormányzó Bizottságoknak helyi szinten felügyeletet kellett létrehozniuk úgy, hogy egy-egy felügyeletbe 1000-1200 háztartást sorolnak. A felügyeletek élére felügyelőket kellett kinevezniük, akik mind az udvarházaktól, mind a néptől érkező panaszokat fogadták és el is bírálták. Ha a felek elégedetlenek voltak a döntésével, akkor a Kormányzó Bizottsághoz kellett utasítania őket. Ez megint csak kétarcú rendelkezés, mivel lényegében a földesúri bíraskodás végét jelentette.¹⁹ Felügyelőnek egyébként „rátermett, becsületes emberek” voltak kinevezhetők, akiket rendszerint a tanárok közül válogattak.²⁰

A 12. pont büntetőintézkedéseket tartalmaz azokkal szemben, akik a munka, a földesurak és a haza védelme ellen lázítják a népet, illetve akik kóborolnak s házakat rongálnak. Utóbbiak büntetése közmunka volt. A kóborlókkal kapcsolatban megjegyzendő, hogy évtizedes gond volt a mobilis, vándorló munkásréteg növekedése, s számos korábbi helyi vagy központi jogszabály, intézkedés próbálta őket helyhez kötni, pl. belső útlevel vagy kényszermunka bevezetésével.²¹

A rendelet sajátos szabályokat tartalmaz a kihirdetéssel kapcsolatban. Bevezető rendelkezése a Kormányzó Bizottságok kötelességévé tette, hogy tájékoztassák a rendeletről a földesurakat, a birtokosokat és az őket helyettesítő gazdatiszteket. Ezt követően 1. pontja utasította ezen személyeket, hogy informálják a népet, az Országos Kormány védelme alatt áll. A 13. pont a papokat és a tanítómestereket hívta fel, hogy a hazával szembeni kötelességekről világosítsák fel a népet, a 14. pedig a római és görög katolikus papokat, hogy működjenek közre a rendelet kihirdetésében. A többlépcsős kihirdetési folyamat nyilván azt a célt szolgálta, hogy a kor viszonyai és technikai eszközei mellett minél hamarabb eljusson az információ az érintettekhez, és hatékony legyen a jogszabály végrehajtása.

5. Értékelés

Általános vélekedés, hogy az univerzálé – több más korabeli lengyel jogszabályhoz hasonlóan – nem volt képes tényleges hatást kifejteni. Hüppe írja a csaknem 600 oldal

¹⁹ Uo.

²⁰ RING Éva: A lengyel közoktatás reformja 1774–1793 között. *Magyar Pedagógia*, 1977/3–4. 444.

²¹ BARDACH –LEŚNODORSKI–PIETRZAK i. m. 292.

terjedelmű, a lengyel történelem számos tényét és eredményét mégis elhallgató, nyilvánvalóan politikai megrendelésre készült művében a XIX. század végén:

„A május 3-ki constitutio, a targowici confoederatio és a Kosciusko-féle nemzeti kormány határozatai 1791., 1792. és 1794-ben jelentek meg, s fontos okmányokat tartalmaznak ugyan Lengyelország bukásának történetéhez, de azok nem tartoznak már végrehajthatlanságuknál fogva sem a lengyel állam-joghoz.”²²

Hüppe száz évvel Lengyelország felosztása után nyilván nem gondolta, hogy három évtizeddel később az ország önerejéből visszaszerzi majd szuverenitását. Talán emiatt nem vette figyelembe azt a ténytet, hogy a még hatályba nem lépett, vagy a meg sem alkotott jogszabálynak is lehet hatása, a hatályosulóknak meg igazán, akármilyen rövid ideig is tartson ez. Elég csak az 1776 és 1780 között kodifikált Zamoyski-kódexre (*Kodeks Zamoyskiego*) utalni. A szejm éveken át tárgyalta, s ugyan nem lett törvény, de kiindulási pontjává vált a későbbi alkotmányozó munkának. A javaslat az állam és egyház szétválasztását, a parasztság helyzetét, a ‘nullum crimen’ büntetőjogi elvét és sok más releváns tárgyat érintett.²³ De Hüppe másban is téved. A lengyel felvilágosodás talaján álló reformista jogalkotás nem 1791-ben indult. A folyamatos jogfejlődés a XIX. század folyamán mindvégig megkerülhetetlen viszonyítási pont volt a hazafiaknak, akár még az emigrációban is, nagyban meghatározva azt, hogy 123 év után Lengyelország vissza tudta szerezni a függetlenségét. Különben is: a kor jogi vívmányait, például a nagy francia forradalom jogszabályait eddig még soha, senkinek nem jutott eszébe kétségbe vonni csupán azon az alapon, hogy hány hónapot vagy évet voltak hatályban.

Poroszországban a parasztreform az 1807-ben kiadott Stein-féle ediktummal kezdődött és az 1850-es Manteuffel-féle törvénnyel fejeződött be. Mivel az utóbbi végrehajtása 1865-ig elhúzódott, így csaknem hatvan éven át zajlott az a történelmi folyamat, amelyet a ‘jobbágyfelszabadítás porosz modelljének’ hívnak. E ‘poroszutas fejlődés’ lényege, hogy már a kezdetekben megszűnik a földesúrtól való személyes függés (azaz a jogszabályok biztosítják a szabad költözés, házasodás és tulajdonlás jogát), ám a földtulajdonhoz való jutás a parasztnak vagy nem volt lehetséges, vagy csak bizonyos rétegeinek és nagy terhek vállalása ellenében. A modellben a feudális szolgáltatások modern jogi formákban továbbra is fennmaradtak évtizedeken át, egészen addig, amíg ki nem alakult a kapitalista nagybirtok, a gazdag paraszti réteg és a mezőgazdasági munkásosztály.²⁴

Lengyelországgal kapcsolatban sokszor elhangzó állítás, hogy államának felszámolásához saját hibái vezettek, pl. az, hogy megkésve haladt a polgárosodás útján. „A vég elkerülhetetlennek, a Köztársaság bukása már-már megérdemeltnek tűnik, pedig valójában ez a mérsékelt haladás erőinek tragédiája is.” – írja Ring Éva.²⁵ Kétségtelen, hogy Lengyelországban szinte vér nélkül zajlott a több évtizedes reformfolyamat, ‘mérsé-

²² Siegfried HÜPPE: *A lengyel alkotmány története*. Budapest, MTA, 1894. 526.

²³ <http://starodruki.ihuw.pl/stWeb/single/433/>

²⁴ HORVÁTH Pál (szerk.): *Egyetemes állam- és jogtörténet*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1988. 230–231.

²⁵ RING i. m. 435–444.

keltnek’ ugyanakkor egyáltalán nem nevezhető. Tény viszont, hogy a parasztkérdés lengyel kodifikációja majd másfél évtizeddel előzte meg a német jogalkotást, és ez még akkor is igaz, ha az univerzálé fenntartotta a robot intézményét. Kérdés, hogy hogyan lehet az első, az élenjáró megkésettiségről beszélni, akkor, amikor számos nyugat-európai államot is megelőzött?

Szemmel látható, hogy történetírásunk kettős mércével mér, méghozzá annak érdekében, hogy a ‘fejlett Nyugat’ és a ‘kelet-európai lemaradás, megkésettiség’ koncepcióját tartani tudja. Napjainkban viszont, amikor a Nyugat válsága már leplezetlen és egy nagyon új kor képei látszanak felderengeni, ideje volna felülvizsgálni a túlságosan is anyagias alapokon álló nézeteinket úgy mindennapi életünkről,²⁶ mint annak a korának a történelméről. Talán ez az utolsó alkalom, hogy magyar nyelven is napvilágot lássanak a korabeli lengyel jogi kísérletek manifesztumai, Kołłątaj, Staszic²⁷ és mások írásai, a törvénytervezetek és az alkotmány.

A XIX. századi lengyel történelem egyik legmagasztosabb pillanata az 1830–31-es novemberi felkelés volt, amelynek leverése után Európa legnagyobb újkori exodusára került sor. Csaknem 5000 ember menekült el a nagy emigráció (*Wielka Emigracja*) keretében véglegesen az országból, köztük olyanok, mint Chopin, Mickiewicz, Bem vagy Cyprian Norwid, a ‘negyedik’ lengyel bárd. Mindezen hatalmas szellemi és lelki erő ellenére a szabadságharc alatt a parasztkérdés megoldására készült törvényjavaslat visszalépésnek tekinthető az univerzáléhoz képest.²⁸ Hiányzott belőle a parasztért érzett felelősség és a keresztényi szeretet, s elvesztve progresszív lengyel jellegét, több szempontból is a német mintát követte. Abban a tekintetben, hogy pusztán a köztulajdonban vagy a kormányhatóságok gondozásában álló földeket kívánta felosztani a parasztek között, még inkább a jakobinus jogalkotásra hasonlított. Abban viszont már nem, hogy a tulajdon megszerzését nem ingyenesen képzelte, hanem megváltás fizetésével, ráadásul kamattal terhelt kölcsön révén. A jobbágyok a volt földesúri telken fennálló minden jogukat elvesztették volna, így a faizás és a legeltetés jogát is. A végrehajtásra ugyanakkor tíz évet rendelt azzal, hogy amíg ez nem történik meg, addig a paraszt jogi helyzete változatlan marad. A rendelkezésekből kitűnik, hogy a háromfelé szakadt nemzet ekkor már nem tudott sajátos nemzeti választ adni a parasztkérdésre, s törvényszerűen igazodnia kellett a német és orosz környezethez. Lengyelországban így – hasonlóan hazánkhoz – elsősorban nem a ‘maradás’, hanem a külső hatalmi kényszerek miatt nem sikerült önerőből rendezni a parasztügyeket.

Mai szemmel az univerzálé legfigyelemreméltóbb eleme a ‘tulajdon’ említése a 6. pontban. Arra nem sikerült adatot találni, hogy ez tudatos jogalkotói döntés volt, vagy csak félresikerült fogalmazás. Elképzelhető ugyanis, hogy Kołłątaj akart ezzel politikai zavart okozni, kikényszerítve egy későbbi újabb jogalkotói állásfoglalást. Ismert, hogy az alkotmány elfogadásánál is cselhez folyamodott. A szavazást olyan időpontra

²⁶ Magyarország 2017-ben a 24. ‘legjobb ország’ a világon a Good Country Index számítása alapján, megelőzve valamennyi kelet-európai sorstársát. <https://goodcountry.org/index/resultus>

²⁷ Stanisław Staszic (1755–1826) lengyel filozófus, politikai közíró, a szövetségi (*Spółdzielnia*) mozgalom úttörője, később miniszter.

²⁸ A novemberi forradalom és a parasztek. In: NIEDERHAUSER i. m. 69–73.

tetette, amikor a húsvéti szünet után sok konzervatív követ még nem ért vissza a szejmre. Joachim Lelewel, a következő nemzedék emigrációba kényszerült, nagy hatású politikusa és történésze írta róla:

„Az az erőszakra hajlamos szélsőséges párt, amely a népet is bujtogatta, a hugonisták nevet kapta, mivel Hugo Kołłątaj állt az élükön, a Legfelsőbb Tanácsnak az a tagja, aki az erőszakosabb intézkedések híve volt. Kościuszko mérsékelte az erőszakot, amely sok gyötrelmet okozott neki.”²⁹

Ahogy látható, igen nagy ellentétek feszültek a kortársak és a nemzedékek között akkoriban is, és ez alól az olyan nehéz sorsú szellemóriások sem vonhatták ki magukat, mint amilyen a száműzött, bebörtönzött vagy halálraítélt Kołłątaj, Kościuszko vagy Lelewel volt. Ám ez is fontos tanulsággal szolgál. Nevezetesen, hogy lehetnek bármekkora ellentétek az együtt élő emberek között, néhány értéket rendületlenül tisztelni és őrizni kell, mert az élet kereteit és célját ezek adják. Az egyiket ezek közül úgy hívják: haza.

²⁹ Joachim LELEWEL: Lengyelország története népszerű módon elbeszélve (részlet). Idézi: Sós István: Joachim Lelewel (1786-1861). Életrajz, bibliográfia, szemelvények. *Világtörténet*, 1979/3. 89–105.